

Date: 25th October-2025

ISMOIL G'ASPIRALI: JADIDCHILIK G'OYALARINING ASOSCHISI
SIFATIDA

Pardayeva Sarvinoz Ro'ziqul qizi

Surxondaryo viloyatining Muzrabod tumanidagi 7-o'rta umum ta'lim maktabining
tarix fani o'qituvchisi

Annotatsiya: XIX asrning ikkinchi yarmida Turkistonning rus mustamlakachilari tomonidan bosib olinishi natijasida, jadidchilik harakatining vujudga kelishiga sabab bo'ldi. Zero, jadidlar siyosiy faoliyatining negizi mustaqillik va ozodlik g'oyalari bilan sug'orilganini tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: Jadidlar, maorif, Turkiston ziyolilari, sanoat va ziroatchilik, jadid maktablari, ma'rifatparvarlik.

Kirish: Jadidchilik dastlab XIX asrning 80-yillarida Qrimda Ismoil Gaspirali rahbarligida qrim tatarlar o'rtasida vujudga kelgan.

Jadidchilik harakati namoyandalari ko'pincha o'zlarini taraqqiyparvarlar, keyinchalik jadidlar deb atashgan. O'sha davrning ilg'or taraqqiyparvar kuchlari, birinchi navbatda, ziyolilar mahalliy aholining umumjahon taraqqiyotidan orqada qolayotganligini his etib, jamiyatni isloh qilish zaruriyatini tushunib yetgandilar. Jadidchilik mohiyat e'tibori bilan avvalo siyosiy harakat edi. Uning shakllanish va mag'lubiyatga uchrash davrlari bo'lib, ularni shartli ravishda to'rtga bo'lish mumkin. Turkiston, Buxoro va Xiva hududida bu davrlar 1895–1905; 1906–1916; 1917–1920; 1921–1929-yillarni o'z ichiga oladi.

O'ra Osiyoda jadidchilik harakatining vujudga kelish shart-sharoitlari

Rossiya imperiyasi tomonidan O'rta Osiyo xonliklarining zabt etilishi ushbu hududning tanazzulga yuz tutishiga, jahonning rivojlangan davlatlaridan ko'p sohalarda orqada qolib ketishiga, milliy qadriyatlarning toptalishiga olib keldi.

Maorif sohasida ham imperiya manfaatlaridan kelib chiqib, mahalliy aholini savodsizlikda, qoloqlikda tutib turishga qaratilgan siyosat olib borildi. Turkistonda mustamlakachilikka qarshi milliy-ozodlik harakatlari bilan bir qatorda mahalliy aholining aksariyat qismi o'zlikni saqlab qolish, milliy madaniyatni asrash va rivojlantirishni bir kun bo'lsa ham unutmadi. O'rta Osiyoga nisbatan Rossiya imperiyasining harbiy jihatdan ustunligi mahalliy aholining ochiqdan ochiq kurash olib borishiga imkon bermadi. Shuning uchun ham Vatan, millat, xalq qayg'usini tushungan kishilar, ayniqsa, ziyolilar xalqni ozodlikka eltuvchi yo'l bu — xalqni ma'rifatli qilish deb bildi. Ular xalqni ma'rifatli qilmasdan turib, mustaqillikni qo'lga kiritib bo'lmaydi deb hisoblashgan. Ziyolilar xalq orasida ilg'or g'oyalarni tarqatishda maorif tizimini asosiy vosita deb bilishdi. O'lka milliy ziyolilarining jamiyatni yangilashga va isloh qilishga qaratilgan harakati jadidchilik nomi bilan maydonga chiqdi. XIX asrning ikkinchi yarmidan boshlab Turkistonda ma'rifatparvarlik harakati vujudga keldi.

Jadidchilik harakatining vujudga kelishi

Date: 25th October-2025

Har bir jamiyatdagi o'zgarishlar o'z davrining tarixiy sharoitidan kelib chiqib namoyon bo'ladi. Bu o'zgarishlarda tarixiy shaxslar, ayniqsa, ziyolilarning o'rni katta bo'lib, ularning har biri o'ziga xos ilg'or g'oyalarni ilgari suradi.

Ziyolilar jamiyatdagi ijtimoiy-iqtisodiy muammolarni hal qilish yo'llarini topishga harakat qiladi. Xuddi shunday jarayon XIX asrning ikkinchi yarmida Rossiya imperiyasi tarkibiga kirgan Qrim, Kavkazorti, Turkiston, protektoratga aylantirilgan Buxoro amirligi va Xiva xonligida ham ro'y berdi.

XIX asrning ikkinchi yarmida mustamlaka zulmi ostidagi ziyolilar o'z xalqlarini ma'rifatli qilish va ularning taraqqiyot darajasini ko'tarishga qaratilgan harakatlarni boshladi. Qrim-tatar ma'rifatparvari bo'lgan Ismoil G'aspirali (1851–1914) butun turkiy xalqlar o'rtasida yoyilgan jadidchilik harakatining asoschisi hisoblanadi. U diniy va dunyoviy bilimlarni chuqur egallab, jahon taraqqiyoti bilan yaqindan tanishgan, bir nechta xorijiy tillarni, turli xalqlarning madaniyatini o'rgangandi. O'zi egallagan bilimlar asosida Sharq va G'arb dunyosini taqqoslab, turkiy xalqlarning taraqqiyotga erishish yo'llarini izlaydi. Ismoil G'aspirali 1884-yilda Qrimdagi Boqchasaroyda birinchi jadid maktabiga asos soldi.

U o'zi tuzgan ta'lim dasturi asosida darslik tayyorladi. Shu dastur bo'yicha 40 kunda 12 ta o'quvchining savodi chiqarildi. Bu usul "usuli savtiya" — harf tovushi usuli, ya'ni "usuli jadid" nomi bilan keng tarqaldi. Uning 1888-yilda "Rahbari muallimin yoki muallimlarga yo'ldosh" kitobi chop etildi. Unda yangi usul maktablarining ta'lim tizimi, dars o'tish va uning tashkil qilinishi, o'quv xonalarining jihozlanishi, dars jadvali, ta'tillar, imtihonlar bayon etilgan.

"Jadid" so'zi arab tilidan olingan bo'lib, "yangi" degan ma'noni anglatadi.

Jadidlar Rossiya imperiyasi mustamlakasi bo'lgan xalqlarni, eng avvalo, maorif tizimini yaxshilash, ta'lim sohasini isloh qilish, yoshlarga diniy bilimlar bilan birga dunyoviy fanlarni ham o'qitish zarur deb bilishdi. Ular musulmon xalqlarining maktab va madrasalarida yoshlarga diniy ta'lim, arab, fors va rus tillari, tibbiyot, kimyo kabi fanlar o'qitilishi zarurligi g'oyasini ilgari surishdi.

Taraqqiyparvarlik harakatining O'rta Osiyoga yoyilishi

Turkiston o'lkasida millat istiqbolini o'ylovchi taraqqiyparvar kuchlar xalqning deyarli barcha tabaqalari — hunarmand, dehqon, savdogar, mulkdor, ulamolar orasida mavjud edi. Jadidchilik g'oyalarining keng yoyilishida "Tarjimon" gazetasi muhim o'rin tutdi. Ismoil G'aspiralining 1893-yilda Toshkent, Samarqand va Buxoroga tashrifi ma'rifatparvarlik g'oyalarining keyingi rivojiga turtki bo'ldi. 1893-yilda Buxoro amirligida birinchi yangi usul maktabi faoliyat ko'rsata boshladi. Keyinchalik bunday maktablar boshqa hududlarda ham keng tarqaldi. O'rta Osiyo jadidlari ma'rifatparvarlik yo'lida qrim ziyolilari tajribalarini o'rganish bilan birga boshqa mamlakatlardagi taraqqiyparvarlarning ilg'or g'oyalaridan ham foydalandi. O'rta Osiyo taraqqiyparvarlik harakati ishtirokchilarining yoshi boshqa mamlakatlar jadid vakillaridan ajralib turgan. 1910-yilda ularning eng yoshi Abdulhamid Cho'lpon — 13 yoshda, eng kattasi Mahmudxo'ja Behbudiy — 36 yoshda bo'lgan.

Taraqqiyparvarlik harakatining rivojlanishi ikki bosqichda bo'ldi.

Date: 25thOctober-2025

Birinchi bosqichda ma'rifatparvarlikdan boshlangan bu harakat 1917-yilga kelib o'zining ikkinchi bosqichi — siyosiy ko'rinishdagi harakatga aylandi.

O'rta Osiyodagi milliy taraqqiyparvarlik harakati hududiy xususiyatlariga ko'ra Turkiston, Buxoro va Xiva jadidlariga bo'linadi. Turkiston jadidchiligining asosiy tarkibini ziyolilar tashkil qilib, ular Rossiya imperiyasi mustamlakachilik siyosatiga qarshi kurashning oldingi saflarida turishdi. Ular podsho hukumatining xomashyo manbayiga aylantirilgan Turkistonning kelajagini mustaqil, rivojlangan davlat sifatida ko'rishni orzu qilishgan. XX asrning boshlarida shakllangan taraqqiyparvarlik kuchlari davlatning boshqaruv tizimi zamon talablariga javob bermasligini, xalqning turmush darajasi past ekanini va uni o'zgartirish lozimligini chuqur angladi. Buxoro milliy ziyolilarining harakati Turkiston o'lkasiga nisbatan og'ir ijtimoiy-siyosiy sharoitda yuzaga keldi. Uning tarkibi, asosan, mayda do'kondorlar, o'qituvchilar, hunarmandlar, savdogarlardan iborat edi. Jadidlar iqtisod va boshqaruv sohasida bir qator talablar, chunonchi, soliqlarni kamaytirish talabi bilan ham chiqishdi. Shuningdek, Buxoro jadidchiligi ayrim mutaassib mullalar, yangilik va islohotlarni xush ko'rmaydiganlar oqimi qarshiligiga uchradi. 1910-yildan boshlab Buxoroda jadidchilik harakati siyosiy tashkilot sifatida shakllana boshladi. XX asrning boshlarida Buxoro taraqqiyparvar kuchlari vaziyatga tanqidiy yondashgan holda davlatning ichki boshqaruv tizimi zamon talablariga javob bermasligini, siyosiy-ma'muriy tuzumni o'zgartirish lozimligini chuqur anglay boshlashdi.

Xiva xonligida XX asr boshlarida shakllangan taraqqiyparvarlik harakati esa boshqacharoq tarixiy shart-sharoitda vujudga keldi. Xiva xonligida jadidchilik ikkita oqimdan iborat bo'lib, uning o'ng oqimi Bosh vazir Islomxo'ja boshchiligidagi xonlikdagi savdo-sanoat korxonalari egalari hamda yirik boylarning vakillarini birlashtirdi. Mazkur oqim o'z oldiga mamlakatda xon hokimiyatini saqlab qolgan holda islohotlar o'tkazilishini maqsad qilib qo'ydi.

So'l oqim esa qozikalon Boboaxon Salimov rahbarligida sarmoyadorlar, hunarmandlar va boshqa tabaqa vakillarini birlashtirib, yangi usul maktablarini tashkil qilish orqali xalq ommasining siyosiy faolligiga erishmoqchi bo'lishdi. Turkistonda ma'rifatparvarlik harakatining yoyilishi bu davrdagi mustamlakachi hukumat va uning amaldorlari hamda mahalliy mutaassib va johil ruhoniylarning qarshiligiga uchradi. Shunga qaramay, jadidlar matbuot, noshirlik va teatr sohalarida faoliyatlarini davom ettirdi.

1898-yilda Qo'qon shahrida Salohiddin domla ikkinchi jadid maktabini ochdi.

1899-yili Andijonda Shamsiddin domla va Toshkentda Mannon qori jadid maktabini ochib, ko'plab o'quvchilarning yangi usulda ta'lim olishlariga erishdilar.

1893-yil Buxoroda birinchi, 1898-yil Qo'qon shahrida ikkinchi jadid maktabi ochildi. 1899-yili Andijonda Shamsiddin domla va Toshkentda Mannon qori jadid maktablarini ochadilar.

Atamalar izohi

- ☐ Maorif (arabcha) — insonlarning bilimi va tafakkurini oshirishga qaratilgan ta'limtarbiya.
- ☐ Jadid (arabcha) — “yangi” degan ma'noni bildiradi.

Date: 25th October-2025

Xulosa: Jadidlar merosining ahamiyati

Jadidlar harakati milliy uygʻonish jarayonining poydevorini yaratdi. Ular oʻz faoliyatlari orqali taʼlim va tarbiyani modernizatsiya qildi, millatning maʼnaviy va intellektual yuksalishiga katta hissa qoʻshdi. Bugungi kunda Oʻzbekiston va boshqa Markaziy Osiyo davlatlarida taʼlim tizimida amalga oshirilayotgan islohotlar jadidlar merosiga tayanadi. Ularning gʻoyalari va harakatlari nafaqat oʻz zamonasida dolzarb boʻlgan, balki bugungi kunda ham katta ahamiyat kasb etmoqda. Jadidlarning taʼlim va tarbiya sohasidagi islohotlari zamonaviy Oʻzbekistonda yangi avlodni shakllantirishning muhim vositasi boʻlib qolmoqda.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Ózbekiston tarixi9, VI bólim. Jadidlar harakati va uning Turkiston ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy hayotiga ahamiyati
2. Ziyó Sayd, Oʻzbek vaqtli matbuotiga oid materiallar (1870—1927), Toshkent, 1927;
3. Risqulov Toshkent, Revolyusiya i korennoye naseleniye, Toshkent, 1926;
4. Rashidov R. “Jadidlar va ularning maʼrifatparvarlik gʻoyalari”, Toshkent, 1998.
5. Revolyusiya v Sredney Azii glazami musulmanskix bolshevikov, Oksford, 1985;

